

O'RTA OSIYODA JADIDCHILIK HARAKATI

Qodirov Behzod Komiljon o'g'li

Aniq va Ijtimoiy Fanlar Universiteti Tarix fakulteti II bosqich magistranti
„Temuriylar izdoshi” harbiy maktabi o'qituvchisi.

Bekzod.teacher@gmail.com

Yuldosheva D.U.

Ilmiy rahbar: t.f.f.PHD dotsent.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20579447>

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'rta Osiyoda jadidchilik harakatining kelib chiqishi, rivojlanishi va uning asosiy yo'nalishlari yoritilgan. Jadidlarning ma'rifiy faoliyati, yangi usul maktablari, matbuot va adabiyot rivojiga qo'shgan hissasi tahlil qilingan. Shuningdek, harakatning milliy uyg'onish va ijtimoiy-siyosiy hayotdagi ahamiyati qisqacha bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Jadid, ma'rifatparvar, o'rta osiyo, gazeta, jurnal, maktab.

Аннотация. В данной статье рассматривается возникновение и развитие джадидского движения в Центральной Азии, а также его основные направления.

Анализируется просветительская деятельность джадидов, их вклад в создание новых методов обучения, развитие печати и литературы. Также кратко освещается значение движения в процессе национального пробуждения и общественно-политической жизни региона.

Ключевые слова: джадид, просветитель, Центральная Азия, газета, журнал, школа

Abstract. This article examines the emergence and development of the Jadid movement in Central Asia, as well as its main directions. It analyzes the educational activities of the Jadids, their contribution to the establishment of new-method schools, and the development of press and literature. It also briefly highlights the significance of the movement in the process of national awakening and socio-political life of the region.

Keywords: Jadid, enlightener, Central Asia, newspaper, magazine, school.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida O'rta Osiyoda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy va madaniy o'zgarishlar xalq ma'naviy hayotida muhim burilish yasadi. Ana shunday tarixiy jarayonlarning eng muhimlaridan biri jadidchilik harakati hisoblanadi. Jadidchilik Turkiston o'lkasida milliy uyg'onish, ma'rifat va taraqqiyot g'oyalari ilgari surgan ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy harakat sifatida shakllandi. Jadidlar xalqning savodxonligini oshirish, zamonaviy fan va texnika yutuqlarini o'zlashtirish, milliy ongini rivojlantirish hamda mustamlakachilik zulmiga qarshi kurashishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yidilar. Jadidchilik harakati nafaqat ta'lim tizimini isloh qilish, balki adabiyot, matbuot, teatr, siyosat va madaniyatning boshqa sohalarida ham sezilarli o'zgarishlarni amalga oshirdi. Shu sababli jadidchilik O'rta Osiyo xalqlarining milliy uyg'onish tarixida muhim o'rin tutadi. XIX asr oxirlariga kelib Turkiston Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinib, mustamlakaga aylantirildi.

Mustamlakachilik siyosati mahalliy aholining siyosiy huquqlarini chekladi, iqtisodiy va madaniy rivojlanishga to'sqinlik qildi. Maktab va madrasalarda asosan diniy bilimlar o'qitilar, dunyoviy fanlarga yetarlicha e'tibor berilmas edi. Shunday sharoitda ilg'or fikrli ziyolilar jamiyatni taraqqiyot yo'liga olib chiqish uchun yangi usuldagi ta'lim tizimini yaratish zarurligini angladilar. Jadidchilik harakatining paydo bo'lishiga Qrim tatar ma'rifatparvari Ismoil G'aspiralining faoliyati katta ta'sir ko'rsatdi. U musulmon xalqlarini zamonaviy bilimlarni egallashga chaqirib, "usuli jadid" maktablarini tashkil etish g'oyasini ilgari surdi. Jadidlar xalqning qoloqlikdan chiqishi uchun ta'lim va ma'rifatni asosiy vosita deb bildilar. Ular yangi usuldagi maktablarni tashkil etib, o'quvchilarga matematika, geografiya, tarix, tabiiyot kabi fanlarni o'qitishni yo'lga qo'yidilar. Turkistonda jadidchilik harakati XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllandi. Bu harakatning yirik namoyandalari orasida Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Cho'lpon va boshqa ma'rifatparvarlar alohida o'rin tutadi. Mahmudxo'ja Behbudiy Turkiston jadidchilik harakatining yetakchilaridan biri bo'lib, yangi usul maktablarini tashkil etish, darsliklar yaratish va matbuotni rivojlantirish borasida katta xizmat qildi. Uning "Padarkush" dramasi o'zbek dramaturgiyasining ilk namunalardan biri hisoblanadi. Munavvarqori Abdurashidxonov Toshkentda yangi usul maktablarini tashkil etib, ta'lim sohasidagi islohotlarga boshchilik qildi. Abdulla Avloniy esa "Turkiy guliston yoxud axloq" asari orqali yoshlarni ilm-ma'rifatga da'vat etdi.

Jadidlar o'z faoliyatlarida ta'lim bilan bir qatorda matbuot va nashriyot ishlariga ham katta e'tibor qaratdilar. "Taraqqiy", "Xurshid", "Sadoyi Turkiston", "Oyina" kabi gazeta va jurnallar xalq orasida ma'rifat g'oyalarini targ'ib qilishda muhim ahamiyat kasb etdi. Jadidlarning asosiy maqsadi xalqni ilm-ma'rifatli qilish va zamonaviy taraqqiyot yo'liga olib chiqish edi. Shu sababli ular ta'lim tizimini tubdan isloh qilishga intildilar.

Yangi usul maktablarida tovush asosida savod o'rgatish usuli joriy qilindi. Bu usul eski maktablardagi ta'lim tizimiga nisbatan ancha samarali bo'lib, qisqa muddat ichida savod chiqarish imkonini berdi. Jadidlar darsliklar yaratish bilan ham shug'ullandilar. Abdulla Avloniyning "Birinch muallim", "Ikkinchi muallim", Behbudiyning "Kitobat ul-atfol", Fitratning ta'limga oid asarlari o'quv jarayonida keng qo'llanildi. Shuningdek, jadidlar ayollar ta'limiga ham alohida e'tibor qaratdilar. Ular qizlar maktablarini tashkil etish va ayollarning jamiyatdagi mavqeini oshirish tarafdori bo'ldilar. Bu esa o'sha davr uchun ilg'or g'oyalardan biri edi. Jadidchilik harakati O'rta Osiyoda milliy ong va milliy o'zlikni shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Jadidlar xalqning tarixini, madaniyatini va tilini rivojlantirish zarurligini ta'kidladilar.

Ular milliy adabiyot va san'atning taraqqiy etishiga katta hissa qo'shdilar. Cho'lpon, Fitrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy kabi ijodkorlar o'z asarlarida milliy ozodlik, ma'rifat va taraqqiyot g'oyalarini targ'ib etdilar. Jadidlar teatr san'atini ham rivojlantirdilar. Teatr xalqni tarbiyalash va ma'rifat tarqatishning muhim vositasi sifatida qaraldi. Behbudiyning "Padarkush", Hamzaning sahna asarlari o'sha davr tomoshabinlari orasida katta qiziqish uyg'otdi. Milliy matbuotning rivojlanishi ham jadidlar faoliyati bilan chambarchas bog'liq edi. Gazeta va jurnallar orqali xalq siyosiy va ijtimoiy voqealar haqida ma'lumot olish imkoniyatiga ega bo'ldi. XX asr boshlariga kelib jadidchilik harakati faqat ma'rifiy yo'nalish bilan cheklanib qolmadi.

U siyosiy tus ola boshladi. Jadidlar Turkistonning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash, mahalliy aholi manfaatlarini himoya qilish masalalarini ilgari surdilar.1917-yilgi Fevral inqilobidan keyin jadidlar Turkistonda demokratik boshqaruv tizimini yaratishga harakat qildilar. Ular Turkiston Muxtoriyatini tashkil etishda faol qatnashdilar. Biroq 1918-yilda Qo'qon Muxtoriyati bolsheviklar tomonidan tugatildi.Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida ayrim jadidlar yangi tuzum bilan hamkorlik qilishga harakat qildilar. Ammo 1920–1930-yillarda ular “xalq dushmani” sifatida ayblanib, qatag'on qilindi. Natijada jadidchilik harakati og'ir zarba oldi.

Jadidchilik harakati O'rta Osiyo xalqlari tarixida ulkan ahamiyatga ega. U xalqning ma'naviy uyg'onishiga, milliy o'zlikni anglashiga va zamonaviy ta'lim tizimining shakllanishiga katta hissa qo'shdi.Jadidlar tomonidan ilgari surilgan ma'rifat, taraqqiyot, milliy birlik va mustaqillik g'oyalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, jadidlarning boy ilmiy va ma'naviy merosini o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Bugungi kunda jadidlar faoliyati yosh avlodni vatanparvarlik, ma'rifatparvarlik va milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Abdulla Avloniy faoliyati haqida aytadigon bo'lsak:

Abdulla Avloniy Turkistonda yangi usul maktablarini tashkil etish va zamonaviy ta'lim tizimini joriy qilishda katta xizmat qilgan. U xalqni savodsizlik va qoloqlikdan chiqarishning asosiy yo'li ilm-ma'rifat deb hisoblagan. Shu maqsadda u Toshkentda bir nechta jadid maktablarini ochib, ularda matematika, geografiya, ona tili va tabiiy fanlarni o'qitishni yo'lga qo'ygan.Avloniy nafaqat pedagog, balki yozuvchi va shoir sifatida ham faol bo'lgan. Uning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, unda axloq, vatanparvarlik va ilm olish g'oyalari ilgari surilgan. U shuningdek, darsliklar yaratib, yangi usul maktablari uchun o'quv materiallarini tayyorlagan.Bundan tashqari, Avloniy teatr san'ati rivojiga ham hissa qo'shgan. U sahna asarlari orqali jamiyatdagi illatlarni tanqid qilib, xalqni ma'rifatga chaqirgan. Uning ijodi va faoliyati jadidchilik harakatining mustahkamlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.Umuman olganda, Abdulla Avloniy o'z davrida xalqni uyg'otish, ma'rifatga yetaklash va milliy ongini shakllantirishga xizmat qilgan yetuk jadid ma'rifatparvaridir.

Cho'lpon o'z ijodida xalqning ozodligi, milliy uyg'onish, erkinlik va adolat g'oyalarini ilgari surgan. U she'riyat, nasr va dramaturgiya sohasida ijod qilib, o'zbek adabiyotini yangi bosqichga olib chiqdi. Uning “Kecha va kunduz” romani o'zbek adabiyotidagi ilk realistik romanlardan biri sifatida katta ahamiyatga ega.Shoir ijodida Vatan taqdiri, xalqning og'ir ahvoli va ozodlikka intilish asosiy mavzulardan biri bo'lgan. Cho'lpon asarlarida inson erkinligi va milliy g'urur g'oyalari kuchli ifodalangan.Bundan tashqari, u teatr va tarjimonlik sohasida ham faol bo'lgan, jahon adabiyotidan muhim asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilgan. Cho'lponning ijodi jadidchilik harakatining ma'naviy asosini mustahkamlashda katta rol o'ynagan.Keyinchalik siyosiy tazyiqlar tufayli uning ijodi taqiqlangan bo'lsa-da, bugungi kunda u o'zbek milliy adabiyotining klassik vakillaridan biri sifatida yuksak qadrlanadi.

Mahmudxo'ja Behbudiy jadidchilik harakatining eng yirik namoyandalaridan biri sifatida yangi usuldagi maktablarni tashkil etish, ta'lim tizimini isloh qilish va xalqni ilm-ma'rifatga chorlash bilan shug'ullangan.

U “usuli jadid” maktablari g‘oyasini qo‘llab-quvvatlab, bolalarga dunyoviy fanlarni o‘qitishni yo‘lga qo‘yishga harakat qilgan. Behbudiy nafaqat pedagog, balki yozuvchi, jurnalist va dramaturg sifatida ham faol bo‘lgan. U “Padarkush” dramasi yozib, o‘zbek dramaturgiyasining rivojiga katta hissa qo‘shgan. Shuningdek, u gazeta va jurnallar orqali xalq orasida ma‘rifat g‘oyalarini targ‘ib qilgan. Uning asosiy maqsadi Turkiston xalqini jaholatdan chiqarish, milliy ongni uyg‘otish va zamonaviy taraqqiyotga yetaklash bo‘lgan. Behbudiy faoliyati jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o‘ynagan. U 1919-yilda tragik tarzda vafot etgan bo‘lsa-da, uning ilmiy va ma‘rifiy merosi bugungi kunda ham katta ahamiyatga ega.

Munavvarqori Abdurashidxonov Toshkent shahrida yangi usuldagi maktablarni tashkil etish va ularni rivojlantirish bilan shug‘ullangan yetakchi jadid ma‘rifatparvarlaridan biridir. U xalqni savodsizlikdan chiqarish va zamonaviy bilimlarni keng targ‘ib qilishni o‘z oldiga asosiy maqsad qilib qo‘ygan. Uning tashabbusi bilan ochilgan jadid maktablarida matematika, geografiya, tarix va ona tili kabi fanlar o‘qitilgan. Bu esa eski ta‘lim tizimidan farqli ravishda, o‘quvchilarning dunyoviy bilimlarini oshirishga xizmat qilgan. Munavvarqori nafaqat pedagog, balki jamoat arbobi sifatida ham faol bo‘lgan. U matbuot va ma‘rifiy ishlarni rivojlantirishda ishtirok etib, xalq orasida milliy ong va uyg‘onish g‘oyalarini targ‘ib qilgan. U Turkistonda ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda ham faol qatnashgan bo‘lib, xalq manfaatlarini himoya qilishga intilgan. Keyinchalik u sovet davrida qatag‘on qurboni bo‘lgan jadid ziyolilaridan biri sifatida tarixda qolgan.

Ishoqxon Ibrat (1862–1937) — O‘rta Osiyoda jadidchilik harakatining yirik vakillaridan biri, ma‘rifatparvar olim, pedagog, tilshunos, tarixchi va matbaachidir. U o‘z davrining eng ilg‘or fikrli ziyolilaridan bo‘lib, xalqni ilm-ma‘rifatga chorlash, yangi usuldagi ta‘limni rivojlantirish va milliy uyg‘onishni kuchaytirishga katta hissa qo‘shgan. Ishoqxon Ibrat 1862-yilda Namangan viloyatining To‘raqo‘rg‘on qishlog‘ida tug‘ilgan.

Dastlabki savodini eski maktabda va onasidan olgan. Keyinchalik Qo‘qondagi madrasada tahsil olib, 1886-yilda o‘qishni tamomlagan. U yoshligidan ilmga qiziqib, faqat diniy bilimlar bilan cheklanib qolmasdan, dunyoviy fanlarni ham o‘rganishga intilgan. Ibrat o‘qishni tugatgach, o‘z qishlog‘iga qaytib, yangi usuldagi maktab ochadi. Bu maktabda o‘quvchilarga an‘anaviy diniy darslar bilan birga matematika, til, tarix va boshqa dunyoviy fanlar ham o‘qitilgan. Bu esa o‘sha davr uchun katta yangilik bo‘lgan.

U jadidchilik g‘oyalarini targ‘ib qilib, xalqni savodli qilishni asosiy maqsad qilgan.

Ayniqsa, ayollar ta‘limiga ham e‘tibor qaratib, jamiyatda tenglik va ma‘rifatni rivojlantirishga harakat qilgan. Ishoqxon Ibrat ko‘p qirrali olim bo‘lib, bir nechta muhim asarlar yaratgan. Uning “Lug‘ati sitta as-sina” (olti tilli lug‘at) asari o‘sha davr tilshunosligi uchun juda muhim bo‘lgan. Shuningdek, u tarix va madaniyatga oid “Tarixi Farg‘ona”, “Tarixi madaniyat”, “Mezon uz-zamon” kabi asarlarni yozgan.

U gazeta va jurnallarda ham faol qatnashib, ma‘rifat, fan va taraqqiyot g‘oyalarini targ‘ib qilgan. Uning maqolalari xalqni yangicha fikrlashga undagan. Ibrat yoshligida haj safariga borib, keyinchalik dunyoning ko‘plab mamlakatlarini — Turkiya, Misr, Hindiston va Yevropa davlatlarini kechgan. Bu sayohatlar uning dunyoqarashini kengaytirib, ilmiy va ma‘rifiy faoliyatiga katta ta‘sir ko‘rsatgan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati O'rta Osiyoda milliy uyg'onish va ma'rifatparvarlikning eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Jadidlar xalqning ilm-ma'rifatli bo'lishi, zamonaviy taraqqiyot yo'liga kirishi va milliy o'zligini anglashida beqiyos xizmat qildilar. Ularning faoliyati natijasida ta'lim, matbuot, adabiyot va teatr sohalarida katta o'zgarishlar yuz berdi. Jadidlarning boy merosi bugungi kunda ham o'zining tarixiy va ma'naviy ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov N. *XX asr o'zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1999.
2. Qosimov B. *Milliy uyg'onish*. – Toshkent: Sharq, 2002.
3. Behbudiy M. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999.
4. Avloniy A. *Turkiy guliston yoxud axloq*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
5. Fitrat A. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000.
6. Rajabov Q. *Turkiston Muxtoriyati*. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
7. Alimova D., Rashidova D. *Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash*. – Toshkent: Universitet, 1999.
8. G'aspirali I. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2006.
9. Usmonov Q., Sodiqov M. *O'zbekiston tarixi*. – Toshkent: Sharq, 2019.
10. Ahmedov B. *O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari*. – Toshkent: O'qituvchi, 2001.